

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«Заповідна справа»

Частина I

для студентів очної та заочної форм навчання, що навчаються за напрямом підготовки 101 «Екологія»

Харків 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

До друку та у світ дозволяю
Проректор

І.П. Гладкий

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«Заповідна справа»

Частина I

для студентів очної та заочної форм навчання, що навчаються за на-
прямом підготовки 101 «Екологія»

Усі цитати, цифровий, фактич-
ний матеріал та бібліографічні
дані перевірені, написання
одиниць відповідає стандартам

ЗАТВЕРДЖЕНО
Методичною радою універси-
тету
протокол № ____
від _____ 2017 р.

Укладачі:
Відповідальний за випуск:

Г.М. Желновач
Н.В. Внукова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«Заповідна справа»

Частина I

для студентів очної та заочної форм навчання, що навчаються за напрямом підготовки 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Методичною радою університету

протокол №

від 2017 р.

Харків 2017

Укладач: Желновач Г.М.
Кафедра екології

УДК 502.4
ББК 28.088л6

Рецензент

В.О. Юрченко, д.т.н., професор
(Харківський національний університет будівництва та архітектури)

Желновач Г.М. Заповідна справа. Ч.1 / Желновач Г.М. – Харків:
ХНАДУ, 2015. – 75 с.

Розглянуто основні засади створення та управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду.

Призначено для студентів бакалаврів, які навчаються за спеціальністю 101 «Екологія».

Іл. 3. Табл. 3. Бібл. назв. 14.

УДК 502.4
ББК 28.088л6
Желновач Г.М., 2017
Харківський національний
автомобільно-
дорожній університет,
2017

ВСТУП

Конспект лекцій з дисципліни «Заповідна справа» розроблений відповідно до затвердженої освітньо-професійної програми підготовки бакалавра за напрямом 6.040106 «Екологія та охорона навколишнього середовища».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є сфера природоохоронної діяльності щодо природних територій та об'єктів з особливим охоронним статусом, їх структура, класифікація, управління та організація заповідної справи в Україні в контексті збалансованого розвитку.

Метою викладання навчальної дисципліни «Заповідна справа» є засвоєння майбутніми фахівцями-екологами необхідного мінімуму знань про екополітичні, теоретичні та практичні основи, нормативно-правове, наукове та інституційне забезпечення заповідної справи та формування у них навичок із охорони та управління об'єктами і територіями природно-заповідного фонду та екомережі, їх створення та розширення.

В результаті вивчення дисципліни студент повинен знати: етапи історичного і концептуального розвитку та сучасний стан заповідної справи; екосистемні функції заповідних територій та їх роль щодо збалансованого розвитку; чинне міжнародне і національне природоохоронне законодавство у сфері заповідної справи; принципи збереження, відновлення та розширення територій та об'єктів ПЗФ; принципи формування національної, регіональних та локальних екомереж, загальні поняття про Всеєвропейську екомережу і відповідні нормативно-правові документи; підходи до організації охорони, наукових досліджень, ведення Літопису природи, рекреаційної, освітньої та інформаційної діяльності на базі об'єктів-установ ПЗФ.

ЧАСТИНА I.

Науково-теоретичні засади заповідної справи

Лекція № 1.

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

- 1.1 Етапи історичного розвитку заповідної справи.
- 1.2 Еволюція концептуальних засад природо охорони.
- 1.3 Діяльність Міжнародного союзу охорони природи та ООН.
- 1.4 Процес Ріо та Цілі тисячоліття.

1.1 Етапи історичного розвитку заповідної справи

Заповідною справою називають теорію і практику організації, функціонування і збереження заповідних територій різних рангів і категорій, вона являє собою систему управління біоценозами на користь природи і людства.

Заповідна справа як усвідомлена природоохоронна діяльність існує близько 120 років (якщо взяти за точку відліку створення перших національних парків США, приватних російських заповідників і резерватів Західної Європи). Але історія її розвитку бере свій початок ще з давні часів.

У загальному вигляді *етапи розвитку концепцій охорони навколишнього середовища* виглядають наступним чином:

– етап утилітарної охорони (від найдавніших часів до початку XVIII ст.) – окремі угіддя охоронялися з огляду на їхнє господарське, мисливське чи оборонне значення;

– етап поресурсної охорони (початок XVIII ст. – середина XIX ст.) – з розвитком біологічних наук (ботаніки, зоології) та систематизації людських знань про множину видів живих організмів охороні почали підлягати окремі види рослин і тварин;

– етап територіальної охорони природи (із середини XIX ст. до середини XX ст.) – ґрунтувався на тезі про доцільність охорони найбільш унікальних куточків незайманої природи планети, заселених ендемічними, рідкісними і зникаючими видами флори та фауни;

– етап екологічної охорони біосфери (з другої половини ХХ ст.) – застосовується інтегральний підхід до розв'язання проблеми збереження біосфери та всіх її екотонів, розбудовується глобальна мережа так званих біосферних заповідників, якими охоплено майже всі репрезентативні екосистеми нашої біосфери.

Розвиток заповідної справи в Україні відбувався у дев'ять етапів:

Перший етап (до 988 р.) – етап «дохристиянської священної природи». Він розкриває засоби запровадження першими суспільними общинами елементів спеціальної культової охорони природи і починається із зародження первісних племен. У ті часи люди створювали спеціальні священні місця у природному середовищі (вершини гір, височини, долини, ліси, гаї тощо), які мали сакральне значення. Це були праобрази природних заповідників, на які накладалося табу, вхід до таких місць забронювався, а порушникам загрожувала кара. В Україні священними вважалися гори Бескиди, ріка Буг, Лиса Гора, Печерські пагорби, а древні греки священними вважали острови Тендра та Джарилгач.

Другий етап (ХІ–ХVІ ст.) – етап «заповідних гаїв та угідь». На початку етапи особливо священними для слов'ян ще залишались «заповідні угіддя», які замінювали їм храми. У подальшому князівська влада знищувала язичницькі заповідні гаї та угіддя, натомість створювала первинні заповідні об'єкти природи з утилітарними функціями – розплідники дичини та охоронні місця князівського полювання, риболовлі тощо.

У той же час починається природоохоронна законотворча діяльність. Наприклад, за указом князя Володимира Волинського створюється перший задокументований природно-заповідний об'єкт «Біловезька Пуща» (пуща як престарий ліс). У Литовському статуті 1529 р. розміщено перший законодавчий акт про охорону вод, згідно якого накладався штраф за отруєння озера або річки, заборонялося у водозахисній смuzі, де мешкали бобри, розорювати цілину або вирубувати кущі. За цим же статутом «про волоки» з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева». Отже, обмеженість природних ресурсів спонукала зародження прикладної галузі їх збереження, в основному в час становлення державності Київської Русі.

Третій етап (XVII ст. – 1850 р.) характеризується двома напрямками заповідання природи:

– виділення «заказних гаїв», «заповідних дерев», «засічних лісів», системи яких на Харківщині проіснувала до кінця XVII ст., а також «корабельних лісів». На даному етапі охороняються не лише окремі види, але й унікальні та типові ландшафти, які мають наукове, культурно-освітнє та соціальне (рекреаційне значення). Наприклад, російський цар Петро I у 1701 для збереження первісності природи водойм видав природоохоронний указ, яким заборонялося розчищати ліси на відстані 30 верст від русел рік. Заповідними вважалися і річки або окремі місця в руслах – в них заборонялося ловити рибу та використовувати нерестилища (наприклад на річці Сіверський Донець).

– «заповідання естетичної природи» – природні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси, зокрема цілющі джерела, водоспади, великі брили, скелі тощо. Особливу роль у цьому відігравали монастирі, які були зобов'язані державою вести нагляд за освіченими об'єктами. Наприклад, ліс на річці Ворскла зберігся завдяки Охтирському монастирю, урочище крейдяної сосни – завдяки Святогірському.

У той же час починають створювати штучні декоративні природні об'єкти. Перший такий об'єкт було створено у 1631 р. у Києві за наказом митрополита Петра Могили – це був декоративний сад при Києво-Печерському монастирі в Голосіївській пустині.

У XVII ст. у приватних поміщицьких садибах масово створюються декоративні сади, дендрологічні парки та інші зразки садово-паркового мистецтва. Наприклад, у 1724 р. був створений Староме-рчанський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, у 1780 р. – Краснокутський дендропарк. У 1804 р. засновано найстаріший ботанічний сад в Україні у м. Харкові.

Четвертий етап (1850–1917 рр.) – етап «формування праобразів природних заповідників». У цей період створюється на розвивається Асканія-Нова, ботанічні сади у Львові, Одесі, зоопарк у Харкові та ін.

Всього до 1917 р. на території України було організовано майже 30 великих за площею природно-заповідних територій різного статусу та близько 150 дендропарків та парків-пам'яток садово-

паркового мистецтва, якій в основному знаходилися у приватній власності.

П'ятий етап (1917–1930 рр.) – етап «створення перших державних заповідників та початок формування їх мережі». Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. Багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління та створюється первинна нормативно-правова база. Хронологія створення основних об'єктів природно-заповідного фонду на офіційному республіканському рівні наведена у табл. 1.1.

Таблиця 1.1 – **Хронологія офіційного створення перших заповідників України**

Назва	Дата створення	Природно-географічний регіон	Підпорядкованість на час створення
«Асканія-Нова»	08.02.1921	Сухий степ	Наркомзем УРСР
Лісостеповий ім. Т.Г. Шевченка (нині Канівський)	30.07.1923	Придніпровська височина	Наркомзем УРСР
Кримський	30.07.1923	Гірський Крим	Наркомосвіти Кримської АРСР
Причорноморські ділянки (нині Чорноморський)	14.07.1927	Дельта Дніпра	Наркомзем УРСР

Отже, за цей період було створено майже 200 виключно природоохоронних об'єктів, статус заповідників різних рівнів набули дев'ять об'єктів («Приморські ділянки», «Піщані піски», «Асканія-Нова», «Конча-Заспа», Лісостеповий заповідник ім. Т.Г. Шевченка, Кримський, «Академічний степ» («Карлівська цілина»), «Парк III Інтернаціоналу» («Софіївка») та «Парк Устимівка»).

Шостий етап (1930–1965 рр.) – етап «занепадів та підйомів природно-заповідної справи». Це було пов'язано не тільки з періодом Вітчизняної Війни, але й з намаганням спрямувати природу на службу людині та тамування її господарських потреб.

Так на початок 30-х р. багато заповідників було позбавлено офіційного статусу (у першу чергу – «Асканія-Нова»), деякі були розорані, від багатьох вимагалось виробництва лісової та сільсько-господарської продукції. Залишилося лише шість заповідників: Азово-Сиваський, Чорноморський, «Гористе», Кримський, Середньодніпровський (Канівський) та Прохорівський.

Післявоєнне відродження природо-заповідної справи призвело до того, що у кінці 50-х р. в Україні було 12 заповідників та дендропарків республіканського значення.

До 1955 р. кількість заповідників знов зменшилось до шести за рахунок передачі їх земель господарствам. А у 1961 р. залишились лише Чорноморський та Український степовий заповідники, у черговий раз була розорана «Асканія-Нова».

Сьомий етап (1965–1990 рр.) – «етап планового формування географічної мережі природно-заповідних територій». У цей період створюються відповідні державні органи, які відповідають за ведення заповідної справи, формується законодавча база. Координаційна Рада ЮНЕСКО включає державні заповідники «Асканія-Нова» та Чорноморський до світової мережі біосферних резерватів. Загалом за цей час створено 15 заповідників та 3 національні природні парки.

Восьмий етап (1991–1999 рр.) – етап «стрімкого розвитку» або «золотих» років природно-заповідної справи», оскільки особливо інтенсивний розвиток природно-заповідної справи спостерігався в першому десятиріччі від проголошення незалежності України. Наприкінці даного етапу Україна мала 4 біосферні заповідники та 11 національних природних парків.

Дев'ятий етап (2000 р. – до теперішнього часу) – етап «формування екологічної мережі», який пов'язаний з новою парадигмою природно-заповідної справи – відновленням через екологічну мережу втраченої екологічної рівноваги ландшафтів, біомів та біосфери в цілому.

1.2 Еволюція концептуальних засад природоохорони

В даний час в заповідній справі є три основних концепції розуміння (одна з основних відмінностей цих полягає у їх етичній складовій), які можна охарактеризувати як:

1) *Ресурсизм* – характерні тимчасові «ресурсні» заказники (мисливські, лісові, рибні), заповідна справа має бути раціональною.

2) *Класичне заповідання* – характерне створення назавжди «повних» заповідників і національних парків, у першу чергу для вивчення природи, а не для її збереження.

3) *Екоцентризм (етика дикої природи)* – не достатньо розроблений підхід, характерне створення «сверхзаповідника», де забороняється будь-яке (економічне і неекономічне) використання дикої природи і надана повна свобода і автономія.

В Україні концепція розвитку та діяльності природно-заповідної справи базується на відповідному законодавстві, згідно якого на території держави виділяються та підлягають особливій охороні певні території (об'єкти природно-заповідного фонду), а також на обліку видів рослин та тварин, які перебувають під загрозою зникнення.

На території України основними *складовими природно-заповідного фонду* є природні та біосферні заповідники, а також національні природні парки.

Природні заповідники – це природоохоронні, науководослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Станом на жовтень 2013 р. В Україні налічується 19 природних заповідників, найменшим з яких є Мис Март'янів, заснований у 1973 р. площею 240 га, а наймолодшим – Деревлянський, утворений у 2009 р., площею 30872,8 га.

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічних моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів. Вони створюються на базі природних заповідників, національних природних парків зі включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і включаються в установленому порядку до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». В Україні таких заповідників 4 (табл. 1.2)

Таблиця 1.2 – Біосферні заповідники України

Назва	Рік створення	Площа, га	Область
«Асканія-Нова»	1898	33307,6	Херсонська
Дунайський біосферний заповідник	1981	50 252,9	Одеська
Карпатський біосферний заповідник	1968	57 880	Закарпатська
Чорноморський біосферний заповідник	1927	89 129	Херсонська, Миколаївська

Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Станом на грудень 2013 р. кількість НПП України становить 40 шт.

Облік рослин та тварин, які знаходяться під загрозою зникнення, ведеться у Червоній та Зеленій книгах.

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської)

економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.

Зелена книга України є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

Ці документи ведуться з метою обліку зникаючих видів флори та фауни для отримання можливості розробки відповідних програм по їх збереженню та відтворенню.

1.3 Діяльність Міжнародного союзу охорони природи та ООН

Спочатку збереження довкілля було особистою справою кожної держави, але по мірі збільшення загрози безпеці біосфери і усвідомлення того, що природа не знає кордонів, пошваблюється міжнародна природоохоронна діяльність.

У 1948р. з ініціативи ЮНЕСКО (*Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) – міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.) був створений міжнародний союз з охорони природи і природних ресурсів (МСОП).

Міжнародний союз охорони природи (англ. International Union for Nature Conservation, IUCN) – міжнародна організація, метою якої є збереження природних ресурсів. Основним уставним видом діяльності МСОП є допомога співтовариствам будь-якого виду у справі збереження біорізноманіття і впровадження екологічно чистих та сталих методів використання природних ресурсів.

Заснована в 1948 році, головний офіс знаходиться в місті Гланд (Швейцарія). Членами організації можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. На теперішній час членами МСОП є 78 країн,

112 урядових та 735 неурядових організацій (в тому числі й українських), а також велика кількість вчених з 181 країни.

Цілі організації: вплив, підтримка і допомога організаціям світу у справі збереження цілісності і розмаїття природи; забезпечення розумного і екологічно стійкого використання природних ресурсів.

Основна діяльність: здійснення моніторингу природоохоронної діяльності; розробка вимог з охорони природи для використання місцевими організаціями; складання планів дій на різних рівнях; сприяння заходам, прийнятою урядовими і неурядовими організаціями в галузі охорони природи; поширення інформації через мережу МСОП; надання допомоги та консультацій.

У складі МСОП працюють 6 комісій, які опікуються оцінкою світових природних ресурсів та подають інформаційну та дорадчу допомогу щодо справ збереження біорізноманіття:

– Комісія з виживання видів (Species Survival Commission, SSC): допомагає МСОП в сфері технічних питань, пов'язаних з роботою по збереженню видів та проводить охоронні заходи щодо видів, котрі знаходяться під загрозою зникнення. Видає **Червоний список МСОП** – найбільш всеосяжний збірник відомостей про охоронний статус рослин та тварин в усьому Світі, видається з 1963 року. Метою Червоного списку є визначення та оприлюднення ступеню загрози для існування тих чи інших видів живого, та надання відомостей, потрібних для збереження біологічних видів, всім, кого це може стосуватись.

– Комісія з охоронюваних територій (World Commission on Protected Areas, WCPA): займається питаннями організації нових та управління існуючими суходільних та морських природних охоронюваних територій.

– Комісія з природоохоронного законодавства (Commission on Environmental Law, CEL): розробляє законодавчі концепції та інструменти, та надає консультаційну допомогу в сфері природоохоронного законодавства та сталого природного розвитку територій.

– Комісія з освіти та комунікації (Commission on Education and Communication, SEC): розробляє методики виховання всіх рівнів, спрямовані на усвідомлення важливості збереження біорізноманіття.

– Комісія з екологічної, економічної та соціальної політики (Commission on Environmental, Economic and Social Policy, CEESP): проводить експертизу та розробляє рекомендації з оптимізації економічних та соціальних факторів для охорони довкілля та сталого розвитку природних екосистем із збереженням біорізноманіття.

– Комісія з менеджменту екосистем (Commission on Ecosystem Management, CEM): надає експертну підтримку з питань інтегрованого екосистемного підходу до управління природними та модифікованими екосистемами.

1.4 Процес Ріо та Цілі тисячоліття

Міжнародне партнерство та спільна діяльність держав є невід’ємною частиною розвитку заповідної справи та збереження біорізноманіття. Фундаментальні засади цих процесів закріплені на рівні Процесу Ріо та Цілей тисячоліття.

На глобальному рівні до *Процесу Ріо* відносяться всесвітні конференції 90-х років (Конференція з прав людини в 1993 р. у Відні, конференція зі становища жінок в Пекіні в 1995 р., Саміт з соціальних питань в 1997 р. в Копенгагені і пр.), Конференції, що пішли за Ріо (1992 р.) і переговори по конвенціях Ріо, по Рамковій Конвенції ООН, Конвенції про біорізноманіття та Конвенції по боротьбі з засухами.

Основним з цих заходів була Конференція у Ріо-де-Жанейро у 1992 р., на якій була прийнята Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, підтверджуючи Декларацію Конференції Організації Об’єднаних Націй з проблем навколишнього середовища людини, прийняту у Стокгольмі 16 червня 1972 р., і прагнучи її розвинути.

Декларація Тисячоліття ООН, затверджена 189-ма державами Світу у 2000 році на Саміті Тисячоліття ООН, започаткувала процес досягнення до 2015 року світовою спільнотою результатів у тих сферах, де нерівномірність глобального людського розвитку виявилася найгострішою.

Цілі Розвитку Тисячоліття (ЦРТ) визначили стратегічні напрями розвитку, серед яких:

– боротьба з голодом і злиденністю,

- забезпечення доступу до освіти,
- досягнення гендерної рівності,
- зниження рівня материнської та дитячої смертності,
- скорочення масштабів поширення ВІЛ/СНІДу та інших захворювань,
- досягнення екологічної сталості,
- також гармонізація зовнішньої допомоги для країн, що розвиваються.

У 2000 році Україна взяла на себе зобов'язання виконати завдання по досягненню до 2015 року Цілей Розвитку Тисячоліття. Приєднання України до Декларації Тисячоліття ініціювало процеси переосмислення пріоритетів суспільного розвитку. Україна стала першою на пострадянському просторі країною, яка у 2003 році адаптувала глобальні ЦРТ та встановила національні цілі та завдання.

Цілі Розвитку Тисячоліття, встановлені для України: Ціль 1. Подолання бідності; Ціль 2. Забезпечення якісної освіти впродовж життя; Ціль 3. Забезпечення гендерної рівності; Ціль 4. Зменшення дитячої смертності; Ціль 5. Поліпшення здоров'я матерів; Ціль 6. Обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів (2 завдання, 6 індикаторів); Ціль 7. Сталий розвиток довкілля.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте етапи історичного розвитку заповідної справи у Світі та Україні.
2. Охарактеризуйте еволюцію концептуальних засад природоохорони.
3. Проаналізуйте діяльність Міжнародного союзу охорони природи та ООН при створенні та збереженні заповідних територій.
4. Охарактеризуйте Процес Ріо та Цілі тисячоліття та їх роль у формуванні природоохоронної діяльності.

Лекція № 2.

ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

- 2.1 Відображення створення, розширення та охорони ПЗФ в екологічній політиці України.
- 2.2 Поняття природних територій та об'єктів особливої охорони згідно законодавства України.
- 2.3 Природно-заповідний фонд та його значення у збереженні довкілля.
- 2.4 Збереження біорізноманіття на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду.

2.1 Відображення створення, розширення та охорони ПЗФ в екологічній політиці України

Екологічна політика держави представляє собою систему заходів на державному рівні, пов'язаних із впливом суспільства на природу. В Україні вона реалізується згідно Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», прийнятого 21 грудня 2010 р.

Для припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і створення, розширення та охорони ПЗФ, згідно Закону, планується:

– створення до 2015 р. системи запобіжних заходів щодо видів-вселенців (*види-вселенці* – види тварин або рослин, які цілеспрямовано або випадково потрапили в нові для них місцезнаходження; як правило, нові види надають абсолютно непередбачене і непередбачуване вплив на нову для себе середовище існування і на своїх нових сусідів) та забезпечення контролю за внесенням таких видів до екосистем, у тому числі морської;

– удосконалення до 2015 р. нормативно-правової бази щодо системи здійснення контролю за торгівлею видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення;

– проведення до 2015 р. інформаційно-просвітницької кампанії щодо цінності екосистемних послуг (*екосистемні послуги* – це блага, які люди отримують від природи, такі як чиста вода, бороть-

ба з паводками, свіже повітря, використання поживних речовин, запилення сільськогосподарських культур і місця для відпочинку) на прикладі екосистем України, формування до 2015 р. та подальше застосування вартісної оцінки екосистемних послуг;

– запровадження системи природоохоронних заходів збереження біо- та ландшафтного різноманіття і розширення площі ПЗФ до 10 % у 2015 р. та до 15 % загальної території країни у 2020 р. (на сьогоднішній день національна система природоохоронних територій України складається з понад 8 тисяч захищених територій загальною площею 3,3 млн га або 6,05 % національної території);

– впровадження до 2020 р. екосистемного підходу в управлінську діяльність та адаптація законодавства України у сфері збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив Європейського Союзу;

– створення до 2020 р. мережі центрів штучного розведення та реакліматизації рідкісних видів рослин і тварин та таких, що перебувають під загрозою зникнення;

– створення до 2020 р. системи економічних важелів сприяння збереженню біо- та ландшафтного різноманіття та формуванню екомережі на землях усіх форм власності;

– вжиття до 2015 р. адміністративних заходів з припинення катастрофічного зменшення запасів водних живих ресурсів унаслідок їх надмірної експлуатації та погіршення стану навколишнього природного середовища.

2.2 Поняття природних територій та об'єктів особливої охорони згідно законодавства України

Особливій охороні підлягають природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ.

Природні території та об'єкти, що підлягають особливої охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають:

- території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- курортні та лікувально-оздоровчі території,

- рекреаційні території,
- водозахисні території,
- лісозахисні території та інші типи територій.

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Землі ПЗФ вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України.

До складу природно-заповідного фонду України входять: державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища.

Порядок організації, використання і охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також їх додаткові категорії визначаються законодавством України.

Курортними і лікувально-оздоровчими зонами визнаються території, які мають виражені природні лікувальні фактори. А саме: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей.

З метою охорони природних якостей та лікувальних факторів курортних зон, запобігання їх псуванню, забрудненню і виснаженню встановлюються округи їх санітарної охорони.

В межах курортних і лікувально-оздоровчих зон *забороняється* діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на лікувальні якості і санітарний стан території, що підлягає особливій охороні.

Оголошення природних територій курортними і лікувально-оздоровчими зонами здійснюється Верховною Радою України, а їх природоохоронний режим визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства України.

Рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму.

На території рекреаційних зон забороняються:

а) господарська та інша діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище або може перешкодити використанню їх за цільовим призначенням;

б) зміни природного ландшафту та проведення інших дій, що суперечать використанню цих зон за прямим призначенням.

Режим використання цих територій визначається місцевими радами відповідно до законодавства України.

Водозахисні зони є природоохоронними територіями з обмеженою господарською діяльністю, які влаштовуються для створення сприятливого водного режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення та виснаження, знищення навколоводних рослин і тварин.

До водозахисних територій належать:

- водоохоронні зони уздовж водотоків та навколо водойм;
- прибережні смуги уздовж водотоків та навколо водойм;
- прибережні захисні смуги уздовж морів та навколо морських заток та лиманів;
- зони санітарної охорони джерел водопостачання.

На землях сільських населених пунктів, землях сільськогосподарського призначення, лісового фонду, на територіях водогосподарських лісгосподарських, рибогосподарських підприємств, а також на землях інших власників та користувачів зовнішня межа водоохоронної зони проектується з урахуванням:

- зони санітарної охорони джерел водопостачання;
- розрахункової зони переробки берегів;
- площі лісових насаджень, що найбільшою мірою сприяють охороні вод, із шириною не менш як 1000 м від урізу меженного рівня води;
- не менш як 200 м від бровки каналів чи дамб на меліоративних системах;
- на гірських та передгірських річках з урахуванням їх геоморфологічних і гідрологічних умов, а також сільових та зсувних явищ;
- на землях міст і селищ міського типу розмір водоохоронної

зони, як і прибережної захисної смуги, встановлюється відповідно до існуючих на час встановлення водоохоронної зони конкретних умов забудови.

В межах прибережних смуг річок, на островах та навколо водойм забороняється:

- розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження і заліснення), а також садівництво та городництво;
- зберігання та застосування добрив і пестицидів;
- влаштування літніх таборів для худоби;
- будівництво будь-яких споруд (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних), у тому числі баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів;
- миття та обслуговування транспортних засобів та техніки;
- влаштування звалищ сміття, гноєсховищ, накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, кладовищ, скотомогильників, полів фільтрації тощо.

Уздовж морів та навколо морських заток і лиманів виділяється прибережна захисна смуга шириною не менше 2 км від урізу води. Ця смуга може використовуватись лише для будівництва санаторіїв та інших лікувально-оздоровчих закладів, з обов'язковим централізованим водопостачанням і каналізацією. В прибережній захисній смузі забороняється:

- застосування стійких та сильнодіючих пестицидів;
- влаштування полігонів побутових та промислових відходів і накопичувачів стічних вод;
- влаштування вигребів для накопичення господарсько-побутових стічних вод об'ємом більше 1 м³/добу;
- влаштування полів фільтрації та створення інших споруд для приймання і знезаражування рідких відходів.

Лісозахисні смуги являють собою штучні екосистеми, призначені для збереження захисних функцій, безперервності та невиснажливості використання яких встановлюється режим обмеженого лісокористування. Вони належать до таких категорій захисту:

- *водоохоронні*: смуги лісів вздовж берегів річок, навколо озер, водоймищ та інших водних об'єктів, смуги лісів, що захищають нерестовища цінних промислових риб, а також захисні лісові насадження на смугах відводу каналів;

– *захисні*: ліси протиерозійні, приполонинні, захисні смуги лісів вздовж залізниць, автомобільних доріг міжнародного, державного, та обласного значення, особливо цінні лісові масиви, державні захисні лісові смуги, степові переліски та інші ліси степових, лісостепових, гірських районів, які мають важливе значення для захисту НПС;

– *санітарно-гігієнічні та оздоровчі*: ліси населених пунктів, ліси зелених зон населених пунктів і промислових підприємств, ліси першого та другого поясів зон санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій.

2.3 Природно-заповідний фонд та його значення у збереженні довкілля

У справі оптимізації взаємовідносин людини і природи природно-заповідні території мають таке поліфункціональне (багатофункціональне) значення:

– ландшафтно-біоконсерваційне – природно-заповідні території забезпечують збереження біотичного різноманіття на всіх рівнях його організованості, а також типового та рідкісного ландшафтного різноманіття;

– біоміграційне – природно-заповідні території є пристанищами на час міграції дикої флори, фауни та мікобіоти;

– біоінформаційне – природно-заповідні території забезпечують збереження наукової інформації про еволюцію та поширення біорізноманіття;

– екомодельне – природно-заповідні території є екологічними моделями для практичного лісівництва;

– соціальне – природно-заповідні території виконують соціальні функції, передусім рекреаційну функцію;

– культурно-освітнє – природно-заповідні території є еталонами для розвитку екологічної освіти, культури, світогляду та виховання відповідальності за збереження природи;

– пізнавальне – природно-заповідні території забезпечують пізнавальний інтерес людини до таємниць природи.

Природно-заповідний фонд виконує такі головні функції:

– екологічну – лісоохоронну, ресурсозберігаючу, лісо-

відновлюючу, кліматорегулюючу, водорегулюючу, ґрунтозахисну;
– природно-соціальну – рекреаційну, санітарно-оздоровчу, культурно-виховну;
– науково-інформаційну – еколого-освітню та ресурсно-господарську;
– забезпечення створення та збереження ботанічних і зоологічних колекцій, популяцій, унікальних організмів;
– вивчення біорізноманіття в неволі і розроблення наукових засад його збереження в штучно створених умовах;
– акліматизацію та розмноження в спеціально створених умовах рідкісних і типових видів місцевої та світової флори й фауни;
– ефективне культурне, рекреаційне, господарське та інше використання територій та біорізноманіття;
– ведення природоохоронної, навчальної, освітньої, культурно-виховної, пізнавальної та іншої гуманної роботи;
– формування виставок, експозицій, композицій з фітодизайну та ландшафтної архітектури тощо.

2.4 Збереження біорізноманіття на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду

Біологічне різноманіття – сукупність усіх видів рослин, тварин і мікроорганізмів, їх угруповань та екосистем у межах території України, її територіальних та внутрішніх морських вод, виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу. Біологічне різноманіття складається з: видового,

- популяційного,
- ценотичного,
- генетичного.

Людина є невід'ємним елементом біологічного різноманіття і поза ним існувати не може

Території та об'єкти природно-заповідного фонду являють собою як «резерват генофонду», так і території, на яких створюються сприятливі умови для збереження біорізноманіття.

На жаль, розміщення існуючих об'єктів природно-заповідного фонду України носить острівний локалізований характер. Ці об'єкти є недостатньо репрезентативними і, відповідно не забезпечують на-

лежних умов для збереження біорізноманіття. Причини цього не тільки у дуже обмеженій площі цих об'єктів, але також у тому, що вони створені без урахування закономірностей поширення біорізноманіття у ландшафті. Внаслідок цього мережа природно-охоронних територій України має ряд істотних недоліків, що не дають змогу вважати її повноцінною системою збереження біорізноманіття. Ці недоліки зумовлені багатьма причинами, серед яких основними є наступні:

1) Недостатнє врахування геоморфологічних, гідрологічних, едафічних аспектів, що при виділенні ділянки під охорону порушує цілісність географічних територіальних комплексів (екосистем) і не забезпечує належної охорони репрезентативності всього спектру місцезростань конкретної місцевості.

2) Недостатнє врахування обов'язкової наявності у природно-охоронній мережі еталонних ділянок, які репрезентують той чи інший біогеографічний виділ.

3) Недостатнє охоплення місць поширення та місцезростань видів, занесених до Червоної книги України. Все це створює серйозні перешкоди для збереження біорізноманіття у всій його повноті.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте екологічну політику України при створенні, розширенні та охороні ПЗФ.

2. Надайте характеристику поняттям природних територій та об'єктів особливої охорони згідно законодавства України.

3. Охарактеризуйте природно-заповідний фонд та його значення у збереженні довкілля.

4. Надайте характеристику збереженню біорізноманіття на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду.

Лекція № 3.

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

3.1 Конвенція про збереження різноманіття.

3.2 Європейський червоний список та перелік МСОП.

3.3 Поняття Екосистемного підходу.

3.1 Конвенція про збереження різноманіття

Під *біорізноманіттям* слід розуміти різноманітність організмів та їх природних поєднань, на основі яких створюється структурна і функціональна організація біосфери і складових її екосистем, яка визначає їх стабільність і стійкість до зовнішніх впливів.

Скорочення біорізноманіття займає особливе місце серед основних екологічних проблем сучасності. Сьогодні відбувається масове знищення природних екосистем і зникнення багатьох видів живих організмів. Природні екосистеми повністю змінені або знищені на п'ятій частині суші. З 1600 р. зареєстровано зникнення 484 видів тварин та 654 видів рослин.

Крім того, види розподілені по поверхні планети нерівномірно. Різноманітність видів у природних середовищах існування максимальна в тропічній зоні і зменшується зі збільшенням широти. Найбагатші за видовою різноманітністю екосистеми – дощові тропічні ліси, які займають близько 7% поверхні планети й містять більше 90% всіх видів. Коралові рифи і середземноморські екосистеми також відрізняються видовим розмаїттям.

Причини необхідності збереження біорізноманіття:

– потреба в біологічних ресурсах для задоволення потреб людства (їжа, матеріали, ліки та ін.),

– етичний і естетичний аспекти.

Однак головна причина полягає в тому, що біорізноманітність відіграє провідну роль у забезпеченні стійкості екосистем і біосфери в цілому (поглинання забруднень, стабілізація клімату, забезпечення придатних для життя умов). Біорізноманіття виконує регулюючу функцію у здійсненні всіх біогеохімічних, кліматичних та інших процесів на Землі. Кожен вид, яким би незначним він не здавався,

вносить певний внесок у забезпечення стійкості не тільки своєї локальної екосистеми, але і біосфери в цілому.

У міру посилення антропогенного впливу на природу, приводить до збіднення біологічного різноманіття, вивчення організації конкретних співтовариств та екосистем, а також аналіз зміни їх різноманітності стає нагальною необхідністю.

Тому, на Саміті Землі у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. була відкрита для підписання Конвенція про біорізноманіття, яка набула чинності у грудні 1993 р. Україна підписала Конвенцію у 1992 р., ратифікувала у 1994 р. 192 країни та Європейський Союз є сторонами Конвенції.

Конвенція про біорізноманіття – це міжнародна угода щодо збереження біологічного різноманіття, сталого використання його компонентів та рівного розподілу вигод від використання генетичних ресурсів.

Метою цієї Конвенції, є збереження біологічного різноманіття, стале використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів і шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів і шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування.

У Конвенції під «**біологічним розмаїттям**» розуміється різноманітність живих організмів з усіх джерел, в тому числі наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає різноманітність в рамках виду, між видами і різноманіття екосистем.

Конвенція базується на таких основних екологічних принципах:

– «збереження *ex-situ*» – збереження компонентів біологічного різноманіття поза їх природних місць мешкання;

– створення «умови *in-situ*» – створення умов, в яких існують генетичні ресурси в рамках екосистем і природних місць мешкання, а стосовно до одомашнених або культивованих видів – у тому середовищі, у якому вони придбали свої відмінні ознаки;

– «збереження *in-situ*» – збереження екосистем і природних місць мешкання, а також підтримку і відновлення життєздатних по-

пуляцій видів у їх природному середовищі, а стосовно до одомашнених або культивованих видів – у тому середовищі, у якій вони придбали свої відмінні ознаки.

Для втілення Концепції про біологічне різноманіття в Україні 22.09.2004 р. була прийнята Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки

Для більше ефективною реалізації Концепції були прийняті протоколи до неї: Картахенський протокол про біобезпеку та Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільного використання на справедливій і рівній основі вигод від їх застосування до Конвенції про біологічне різноманіття.

Картахенський протокол про біобезпеку – додаткова угода до Конвенції про біорізноманіття. Він направлений на захист біологічного різноманіття від потенційних ризиків, спричинених генетично зміненими організмами, які є результатом сучасних біотехнологій. 159 країн та Європейський Союз є сторонами Картахенського протоколу про біобезпеку. Протокол прийнятий у січні 2000 р., Україна приєдналася 12.09.2002 р.

Метою цього Протоколу є у сприяння забезпеченню належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів, отриманих в результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню.

Україна приєдналася до протоколу 12.09.2002 р.

Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільного використання на справедливій і рівній основі вигод від їх застосування до Конвенції про біологічне різноманіття (прийнятий 29.10.2000 р.) застосовується до генетичних ресурсів в рамках сфери дії статті 15 Конвенції і до вигод від використання таких ресурсів. Протокол застосовується також до традиційних знань, пов'язаних з генетичними ресурсами, в рамках сфери дії Конвенції та до вигод від застосування таких знань.

Метою цього Протоколу є забезпечення спільного використання на справедливій і рівній основі вигод від застосування генетичних ресурсів, у тому числі шляхом забезпечення належного дос-

тупу до генетичних ресурсів та належної передачі відповідних технологій, враховуючи всі права на дані ресурси і на технології, і шляхом належного фінансування, сприяючи таким чином збереженню біологічного різноманіття і сталому використанню його компонентів.

3.2 Європейський червоний список та перелік МСОП

Найбільш всеосяжний збірник відомостей про охоронний статус рослин та тварин в усьому світі, видається Міжнародним Союзом Охорони Природи (МСОП) з 1963 р. Червоний список МСОП опікується флорою та фауною всього світу.

Цей список побудовано на строгих критеріях оцінки статусу видів та ризику їхнього зникнення. Ці критерії є універсальними, і можуть бути застосовані для будь-якого виду (або підвиду, раси та популяції) в будь-якій регіоні світу.

Метою Червоного списку є визначення та оприлюднення ступеню загрози для існування тих чи інших видів живого, та надання відомостей, потрібних для збереження біологічних видів, всім, кого це може стосуватись.

Оцінкою статусу видів в межах Комісії з виживання видів у МСОП займаються такі організації як BirdLife International, World Conservation Monitoring Centre, та численні спеціальні групи більш вузької направленості. Всього оцінками статусу, що проводяться такими організаціями та групами, охоплено близько половини видів в Червоному списку МСОП.

Загалом, Червоний список МСОП вважається найавторитетнішим джерелом оцінки статусу світового біорізноманіття.

Останнє на теперішній час оновлення Червоного списку відбулось 4.05.2006 р. Це видання розглядає 40168 видів взагалі, плюс окремо 2160 підвидів, рас, форм, популяцій.

З числа видів, розглянутих цілком, 16118 визначені як такі, що знаходяться під загрозою. Серед них 7725 тварин, 8390 рослин, та 3 – гриби та лишайники.

Дане видання Червоного списку наводить 784 види, вимерлих починаючи з 1500 р. – ця кількість не змінилась з минулого видання 2004 р., та збільшилась на 18 з 2000 р. (тоді їх було 766). Щороку

кілька видів, котрі були визначені як «зниклі», виявляються існуючими, або переводяться до категорії «відомості недостатні». Так, в 2002 р. список зниклих видів зменшився до 759, але з тих пір знову зріс.

Види в Червоному списку МСОП класифіковані в межах дев'яти категорій, з використанням таких ознак:

- швидкість скорочення чисельності,
- розміри популяції,
- величина ареалу та ступінь його розчленованості.

На цій основі для видів використовуються такі класифікаційні категорії:

- зниклий (*Extinct, EX*);
- зниклий в природі (*Extinct in the Wild, EW*);
- знаходиться під критичною загрозою (*Critically Endangered, CR*);
- знаходиться під загрозою (*Endangered, EN*);
- уразливий (*Vulnerable, VU*);
- близький до загрозливого стану (*Near Threatened, NT*);
- знаходиться під невеликою загрозою (*Least Concern, LC*);
- відомості недостатні (*Data Deficient, DD*);
- недосліджений (*Not Evaluated, NE*).

Попередня класифікація 1994 р. включала 8 категорій. Категорія «низький ризик» вміщувала три підкатегорії (*Near Threatened, Least Concern, та Conservation Dependent* («залежить від заходів охорони»)) – зараз вони всі об'єднані в категорію «близький до загрозливого стану».

Також під час обговорення Червоного списку МСОП термін «вид, що знаходиться під загрозою» («*Threatened*») застосовується відносно трьох категорій: «знаходиться під критичною загрозою», «знаходиться під загрозою», «вразливий».

Європейський Червоний список являє собою огляд стану справ із збереження 6000 європейських видів (ссавці, рептилії, земноводні, прісноводні риби, метелики, бабки, а окремі групи жуків, молюсків і судинних рослин) відповідно до регіональних керівних принципів МСОП щодо складання Червоного списку.

Цей список визначає ті види, які знаходяться під загрозою зникнення на європейському рівні, а також відповідні дії по їх збереженню, які можуть бути прийняті.

Європейський Червоний список складається Спеціальною комісією з виживання видів, Регіональним Загальноєвропейським бюро та Програмою МСОП зі збереження видів.

Оцінки стану вже завершені для ссавців, рептилій, амфібій, метеликів, бабок, прісноводних риб і жуків, молюсків і судинних рослин. Оцінки запилювачів, лікарських рослин, птахів і морських риб в даний час здійснюється.

3.3 Поняття Екосистемного підходу

Екосистемний підхід є стратегією комплексного управління земельними, водними і живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливій основі.

– Такий підхід заснований на застосуванні відповідних наукових методологій, що охоплює всі рівні біологічної організації, включаючи основні процеси, функції та взаємозв'язки між організмами і навколишнім їх середовищем. Він визнає, що люди з усім їх культурним розмаїттям є невід'ємним компонентом екосистем. Застосування екосистемного підходу допоможе в забезпеченні збалансованого вирішення всіх трьох завдань Конвенції: збереження; сталого використання; і справедливого розподілу вигод, одержуваних від використання генетичних ресурсів.

На другій нараді Конференції Сторін Конвенції про біологічне різноманіття, яка відбулася у Джакарті у листопаді 1995 р., був прийнятий екосистемний підхід в якості головної основи для дій в рамках Конвенції.

Принципи екосистемного підходу:

– реалізується на основі застосування відповідних наукових методологій, що охоплює всі рівні біологічної організації, включаючи основні структури, процеси, функції та взаємозв'язки між організмами і навколишнім їх середовищем. Він визнає, що люди з усім їх культурним розмаїттям є невід'ємною частиною багатьох екосистем.

– спрямованість на структуру, процеси, функції та взаємодії узгоджується з визначенням «екосистема», передбаченому статтею 2 Конвенції про біологічне різноманіття: «*«екосистема»* означає динамічний комплекс угруповань рослин, тварин і мікроорганізмів,

і їх неживого навколишнього середовища, взаємодіючих як єдине функціональне ціле.»

Це визначення не уточнює конкретних просторових меж або масштабу на відміну від визначення Конвенції «місце проживання». Таким чином, термін «екосистема» не обов'язково відповідає поняттям «біом» або «екологічна зона», але може бути віднесений до будь-якої функціонуючої одиниці будь-якого масштабу. Справді, масштаби аналізу та діяльності повинні визначатися суттю розв'язаної проблеми. Це може, наприклад, бути піщинка, ставок, ліс, біом або ціла біосфера.

– вимагає гнучкого управління, що враховує як комплексну і динамічну природу екосистем, так і відсутність повного розуміння механізмів їх функціонування. Процеси в екосистемах найчастіше носять нелінійний характер, а результати таких процесів часто виявляються з затримкою за часом. Результатом цього є порушення безперервності, що приводить до несподіванок і невизначеності. Управління має бути гнучким, з тим щоб бути в змозі реагувати на виникаючі труднощі і елементи «навчання на власному досвіді» або дослідницького зворотного зв'язку. Заходи повинні бути прийняті, навіть якщо деякі причинно-наслідкові зв'язки ще не до кінця з науковою.

– не виключає інших стратегій управління і збереження, такі як біосферні заповідники, охоронювані райони і програми по збереженню окремих видів, а також інші підходи, здійснювані в рамках існуючої національної політики і законодавчих основ, але може скоріше сприяти інтеграції всіх цих підходів та інших методів для вирішення комплексних проблем.

Контрольні питання:

3.1 Надайте характеристику Конвенції про збереження різноманіття.

3.2 Охарактеризуйте Європейський червоний список та перелік МСОП.

3.3 Охарактеризуйте поняття Екосистемного підходу.

Лекція № 4.

НАУКОВІ ЗАСАДИ ОБЛІКУ РІДКИХ ВИДІВ ФЛОРИ ТА ФАУНИ УКРАЇНИ

- 4.1** Наукове забезпечення ведення Червоної та Зеленої книг в Україні.
- 4.2** Раритетні види, занесені до Червоної книги України.
- 4.3** Критерії створення об'єктів ПЗФ.

4.1 Наукове забезпечення ведення Червоної та Зеленої книг в Україні

Ведення Червоної та Зеленої книг України здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, – Міністерством екології та природних ресурсів України та фінансується за рахунок державного бюджету.

Методичне забезпечення ведення Червоної книги України здійснюється на основі використання відомостей, які містяться в кадастрах тваринного і рослинного світу, природно-заповідного фонду, літописах природи заповідників та національних природних парків, а також в інших науково-технічних інформаційних матеріалах.

Наукове забезпечення ведення Червоної книги України, підготовку пропозицій про занесення до Червоної книги України та про виключення з неї рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, організацію наукових досліджень, розроблення заходів щодо збереження і охорони таких видів та контроль за їх виконанням, координацію відповідної діяльності органів державної влади та громадських організацій здійснює відповідна комісія при Національній академії наук України.

Основні вимоги щодо ведення Червоної книги України:

1) Відповідні відомості про зміст Червоної книги України, стан занесених до неї видів тваринного і рослинного світу підлягають широкому оприлюдненню, в тому числі через засоби масової інформації, доведенню до відома підприємств, навчальних закладів, наукових, виховних та інших установ і організацій.

2) Не допускається оприлюднення відомостей про точне місце перебування (зростання) об'єктів Червоної книги України та інших відомостей про них, якщо це може призвести до погіршення умов охорони та відтворення цих об'єктів.

3) Кабінет Міністрів України забезпечує офіційне видання та розповсюдження Червоної книги України не рідше одного разу на 10 років.

4) Мінприроди України забезпечує оперативне доведення до відома заінтересованих органів державної влади, громадських організацій та громадян відомостей про зміни у переліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, вжиття відповідних заходів щодо збирання та узагальнення отриманої науковими та іншими установами, підприємствами, організаціями і громадянами інформації про поширення, чисельність, стан об'єктів Червоної книги України, а також про факти їх знищення, пошкодження, загибелі чи захворювання тощо.

Про кожний рідкісний і такий, що перебуває під загрозою зникнення, вид тваринного і рослинного світу, занесений до Червоної книги України, зазначаються такі відомості:

- назва (українською та латинською мовами),
- місце у системі класифікації тваринного і рослинного світу,
- категорія,
- наукове значення,
- поширення та чисельність (у тому числі за межами України) і причини їх зміни,
- місця перебування (зростання),
- загальна характеристика,
- заходи з охорони,
- вимоги щодо режиму збереження популяцій,
- відомості про розмноження або розведення в спеціально створених умовах,
- джерела відповідної інформації тощо.

Щодо кожного виду тваринного і рослинного світу, занесеного до Червоної книги України, складається картосхема поширення, а також виготовляються його фотографії (малюнки) (рис. 4.1).

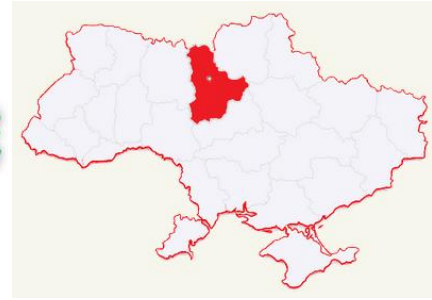

Рис. 4.1 – Фото та картосхема поширення коня дикого (*Equus caballus* Boddaert)

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі категорії:

- зниклі – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах;

- зниклі в природі – види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах;

- зникаючі – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- вразливі – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- рідкісні – види, популяції яких невеликі і на даний час не належать до категорії зникаючих чи вразливих, хоча їм і загрожує небезпека;

- неоцінені – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;

- недостатньо відомі – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації.

Пропозиції щодо занесення до Зеленої книги чи вилучення з неї рослинних угруповань можуть подаватися науково-дослідними установами, державними та громадськими організаціями, окремими вченими, фахівцями, що займаються охороною та використанням

природних рослинних ресурсів, разом з відповідним науковим обґрунтуванням із зазначенням відомостей про ботаніко-географічне та історичне значення, рідкісність, кількість місць зростання та їх площу, рівень стабільності екологічних умов та інших показників, що свідчать про необхідність вжиття заходів для охорони певних угруповань.

Державний контроль за дотриманням вимог щодо охорони, відтворення та використання рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги, здійснює Держекоінспекція та її територіальні органи.

Зелена книга містить таку інформацію:

- біномінальна наукова назва рослинного угруповання,
- його синфітосозологічний індекс,
- клас, категорія, статус, поширення в Україні,
- фізико-географічні умови,
- біотоп,
- фітоценотична, аутфітосозологічна та ботаніко-географічна значущість,
- ценотична структура та флористичне ядро,
- потенціал відновлюваності, вид режиму збереження,
- обґрунтування необхідності здійснення охорони,
- біотехнічні і созотехнічні рекомендації,
- джерела інформації,
- картосхема поширення угруповання (рис. 4.2).

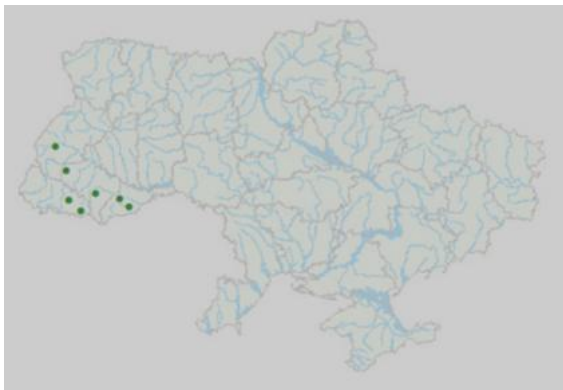

Рис. 4.2 – Угруповання букових лісів тисових (*Fageta (sylvaticae) taxosa (baccatae)*) та ялицево-букових лісів тисових (*Abieto (albae) – Fageta (sylvaticae) taxosa (baccatae)*)

4.2 Раритетні види, занесені до Червоної книги України

Раритетність є одним з чотирьох ключових критеріїв цінності біоти (екосистем) разом з такими критеріями, як різноманіття, ряснота і охоронний статус.

Раритети є головним компонентом червоних списків, оскільки, з одного боку, їх ефективна охорона означає охорону всієї біоти, а, з іншого боку, докладати однакові зусилля до всіх видів неможливо через обмеження ресурсів для охорони. У той же час, наявність виду в червоних списках не може бути однозначною підставою для визнання його раритетом, оскільки в частині випадків вид вносять до червоних списків лише з метою обмеження експлуатації його популяцій або, навпаки, не вносять через шкодочинність. Окрім того, у червоних списках є види, внесені через лобіювання «своїх» систематичних груп або, навпаки, не включені через незнання стану їх популяцій або незнання про їхню наявність у фауні.

Раритети являють собою унікальну частину аборигенної фауни, наявність якої визначає абсолютну (в межах біосфери) або відносну (на рівні порівнянь з суміжними регіонами) цінність місцевого, регіонального або зонального фауністичного комплексу.

Враховуючи, що більшість червоних списків прив'язані не до природних регіонів, а до адміністративних утворів (напр., України), поширеним критерієм стає відносна раритетність (напр., мідія альпійська в Україні є лише в Карпатах). Тут поняття раритетів розглядається як антонім до «сірої біоти». Втрати раритетного ядра означають зникнення унікальної складової фауни, стирання її відмінностей від суміжних фаун і відповідають моделі «поганого майбутнього». Отже, раритети є унікальною частиною місцевої фауни, а їх втрата означає втрату унікальності фауни.

З урахуванням практики формування «червоних» списків тварин в Україні можна виділити наступні *групи (категорії) раритетності видів*:

1) рідкісні види – широко поширені види, що через свою низьку чисельність (почасти природно низьку) занесені до різноманітних червоних списків. У частині випадків охорона окремих популяцій таких видів виявляється найбільш дієвим фактором збереження виду загалом і угруповання, до складу якого він входить;

2) повні ендеміки – види тварин, що поширені лише у даному регіоні, і ризик зникнення в регіоні яких означає ризик їх зникнення на Землі (їх в першу чергу вносять до Червоних списків). Прикладом може бути сліпак подільський у фауні України або нориця татаринська у фауні Карпат, і – обидва – у фауні Європи загалом;

3) місцеві підвиди – обмежено поширені окремі географічні раси поширених за межами регіону видів, представлені у місцевій фауні ізольованими підвидами. Таких прикладів у нашій фауні найбільше (напр., кримський підвид рясоніжки малої);

4) таксономічні релікти – види, що представляють відокремлені таксони і є абсолютними або регіональними реліктами, єдиними представниками своєї систематичної групи (напр., родини). Для таких видів запропоновано оцінку «таксономічної» вартості їх втрати, яка є тим вищою, чим вищий рівень відокремленості має вид;

5) названі раритети – загалом стабільні в межах ареалу види, які отримали статус раритетності завдяки визнанню їх такими на суміжних територіях, на яких розпочався процес «танення» виду. Прикладом є кажани, частина яких є звичайними в Україні, проте вони отримують охоронний статус за міжнародними угодами.

Для оцінки раритетності фауни (угруповання) можна використовувати просту частку раритетних видів у складі такої фауни (угруповання) або більш складний, проте більш точний «показник червонокнижності», що являє собою квадратичний індекс:

$$Q = \frac{n^2}{N}, \quad (4.1)$$

де n – добуток абсолютного числа вразливих видів;

N – загальний обсяг аналізованої частини фауни.

Подібний підхід запропоновано для аналізу географічних змін рівня раритетності фауни та оцінки раритетності кожного виду. Для цього всю територію дослідження поділяють на сектори (вибіркові точки), і для кожного з них оцінюють локальне видове багатство, після чого розраховують індекс формулою:

$$R = \sum \left(\frac{l}{c_i} \right) \{i: c_i \neq 0; 1 \leq i \leq S\}, \quad (4.2)$$

де c_i – кількість вибірових точок, окупованих i -тим видом (ареал окупації);

S – видове багатство групи у вибірковій точці.

При цьому види з більш обмеженим поширенням матимуть вищі бали раритетності, і види, відомі лише з однієї точки, отримають $R_i=1.0$.

Щоб порівнювати оцінки, зроблені для різної кількості точок, замість « c_i » можна використати « p_i » як частку точок, в яких виявлено вид, відносно усього масиву точок. При аналізі раритетності європейських гризунів за раритети прийнято європейські ендеміки. За цим же масивом даних оцінюють індекс ендемічності як частку (в точці) видів, світове поширення яких обмежено аналізованим регіоном за формулою:

$$IE = \sum \left(\frac{k}{c_i} \right), \quad (4.3)$$

де k – загальна кількість точок.

Отже, раритетність виду або угруповання загалом визначається його абсолютною унікальністю та, у другу чергу, ризиками втрати цієї унікальності. По суті, кожний вид, який стане обмежено поширеним, нечисельним і одним з небагатьох або єдиним представником своєї систематичної групи – як загалом на Землі, так і в межах континенту чи природної зони, має бути визнаний раритетом.

Такими у нашій фауні стали ведмідь і норка, чорний пацюк і подільський сліпак. Але спробуйте сказати, скажімо, луганчанам про раритетність сліпака і почувете те саме, що автор чув від гуцулів про раритетність повна (щур гірський). У той же час абсолютна цінність (раритетність) хохулі, степового тхора чи дикого коня сьогодні є незаперечною, хоча сто років тому у нас ніхто так не думав.

4.3 Критерії створення об'єктів ПЗФ

Вибір природних ділянок для створення об'єктів ПЗФ визначається: густиною і характером розподілу населених пунктів, вартістю землі, політичною кон'юнктурою, активністю ініціативних екологічних груп, історичними чинниками.

Процес створення природно-заповідних територій починається з виділення вченими їх площ у природному середовищі. Такі тери-

торії повинні мати якомога більші площі для того, щоб забезпечити збереження особливо цінного біорізноманіття. Якщо ступінь антропогенної трансформації ландшафтів не дозволяє цього зробити, у такому разі виділяються декілька окремих ділянок з різними екотопами із обов'язковим сполученням природними або напівприродними сполучними територіями.

Розмір заповідної території залежить від: біології, географії виду або групи видів, які планується заповідати, їх чисельності, ступеня різноманітності і т.п.

Виділення природних територій під заповідання здійснюється на основі наукових обґрунтувань. Вже на стадії виділення природної території під заповідання закладаються методичні засади визначення охоронної категорії майбутньої природно-заповідної території, які ґрунтуються на закономірностях територіального поширення фітоценозів, популяцій видів, особливо рідкісних та зникаючих, величинах їх життєздатності та життєвого простору, розмірності ареалів таксонів, ступені цілісності та непорушеності природних ландшафтів чи їх компонентів, силі антропогенного тиску та крайових ефектів тощо. При цьому особливо важливими є відомості про розміри ареалів проживання популяцій видів біоти.

Залежно від площі та конфігурації проектованої території окреслюється шлях (моно-, оліго- чи поліфункціональний) розвитку установи природно-заповідного фонду. Чим менша площа та менш компактна конфігурація проектованої території

На стадії виділення природних територій під заповідники чи національні природні парки в основі підготовки наукових обґрунтувань здебільшого лежать наступні науково-методичні підходи:

– флористичний (природно-заповідна територія виділяється на основі результатів інвентаризації, вивчення поширення і теоретико-графових методів аналізу флори тощо);

– фітоценотичний (природно-заповідна територія виділяється на основі інвентаризації, динаміки та поширення фітоценозів, за первинним виділенням еколого-фітоценотичних стандартів тощо);

– карто-аналітичний (природно-заповідна територія виділяється на основі аналізу флористичних, геоботанічних, ландшафтних, ґрунтових та інших карт);

– ландшафтний (природно-заповідна територія виділяється на основі визначення ступеня антропогенного навантаження чи натуральності ландшафтів, шляхом складання ландшафтного кадастру, оптимальніше в межах водозбору тощо);

– землевпорядкувальний (природно-заповідна територія виділяється на основі лісорослинного районування, а також під час землевпорядкування та лісовпорядкування).

Наприклад, виділення природної території за ландшафтним науково-методичним підходом. К.М. Горб в 2004 році запропонував виділяти природні території під заповідання на основі інтегрального показника «ступінь натуральності ландшафтів». При цьому він визначив п'ять ступенів:

1) абсолютний (ступінь натуральності дикої природи має становити 93,4 % – 100 %);

2) високий (86,7 % – 93,4 %);

3) середній (80,0 % – 86,7 %);

4) низький (73,3 % – 80,0 %);

5) перехідний (66,6 % – 73,3 %).

У процесі виділення природних територій для кожної категорії природно-заповідного фонду є свої особливості. Найбільші складнощі виникають під час створення *природних заповідників* у сучасних умовах існування природних ландшафтів. Для встановлення мінімальних розмірів природних заповідників вчені рекомендують застосувати такі критерії:

– емпіричний (використовується досвід та інтуїція вчених);

– екологічний (за наявності в абсолютно збереженому стані типових та унікальних природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів);

– біогеографічний (тривалість стабільної кількості видів – показник розмірності та ступеня ізоляції від антропогенного чинника);

– генетичний (за умови підтримання «якісного» генетичного різноманіття, в якому природний відбір буде найбільш ефективним, мінімальна чисельність популяції диких тварин має складати не менше 500 особин);

– трофічний (забезпечення існування повної екологічної піраміди типової регіональної екосистеми).

Національні природні парки в Україні виділяються за двома основними критеріями – науковою і природоохоронною цінністю екосистем.

Крім того, до уваги беруться такі критерії:

- рекреаційний,
- природничо-пізнавальний,
- еколого-виховний,
- критерій відповідності – певна кількість місцевого населення має бути забезпечена одним національним природним парком.

При створенні національного природного парку особливо необхідним критерієм має бути наявність національної та етнічної спадщини, що потребує захисту і відтворення. Для цього необхідно використовувати затверджені розрахункові нормативи.

Майже аналогічний шлях до створення національних природних парків мають *регіональні ландшафтні парки*, які доцільно виділяти за такими критеріями:

1) Переважання на території відносно незміненого природного ландшафту – характерного або унікального для певних регіонів.

2) Відсутність на території, яка пропонується для створення парку, великих промислових центрів, значного забруднення природних комплексів тощо – тобто територія не повинна мати значного ступеня екологічної загрози.

3) Наявність на території осередків природних екотопів з цінним рослинним та тваринним світом, на яких встановлений охоронний режим (заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи), або ділянок, на яких можливе створення таких об'єктів.

4) Привабливість території для населення (її ландшафтний та історико-культурний імідж) з метою проведення регламентованої рекреації та екотуризму.

5) Наявність історичних та культурних цінностей, місць, пов'язаних з минулим нашого народу, центрів народних ремесел та інше.

6) Важлива роль території, як частини більш широких територіальних природоохоронних мереж (екологічної мережі, прикордонних природоохоронних смуг, мережі цінних водно-болотних угідь тощо).

7) Можливість організації на цій території наукового, екологічного, мисливського, рибальського туризму, а також природоохоронних екскурсій (у перспективі – по прокладеній мережі екологічних стежок).

8) Велике екологічне значення території майбутнього парку для відповідного природного регіону, насамперед, для регіонів зі значним антропогенним навантаженням.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте наукове забезпечення ведення Червоної та Зеленої книг в Україні.
2. Охарактеризуйте раритетні види, занесені до Червоної книги України.
3. Охарактеризуйте оцінку раритетності видів флори та фауни.
4. Критерії створення об'єктів ПЗФ.

Лекція № 5.

КЛАСИФІКАЦІЯ, СТАТУС ТА ЗАВДАННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПЗФ УКРАЇНИ

5.1 Класифікація територій та об'єктів ПЗФ.

5.2 Характеристика біосферних та природних заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків, заказників, ботанічних садів, зоологічних та дендрологічних парків.

5.3 Статус і особливості охорони пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

5.1 Класифікація територій та об'єктів ПЗФ

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено створення системи природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні.

Згідно із цим законом, особливій охороні підлягають природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної ситуації, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ.

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають(рис. 5.1):

- території та об'єкти природно-заповідного фонду,
- курортні, лікувально-оздоровчі та рекреаційні території,
- водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів (місця зростання видів Червоної книги України),
- зелені зони міст,
- ландшафтні парки, лісопарки, дендрарії та інші території садово-паркового господарства.

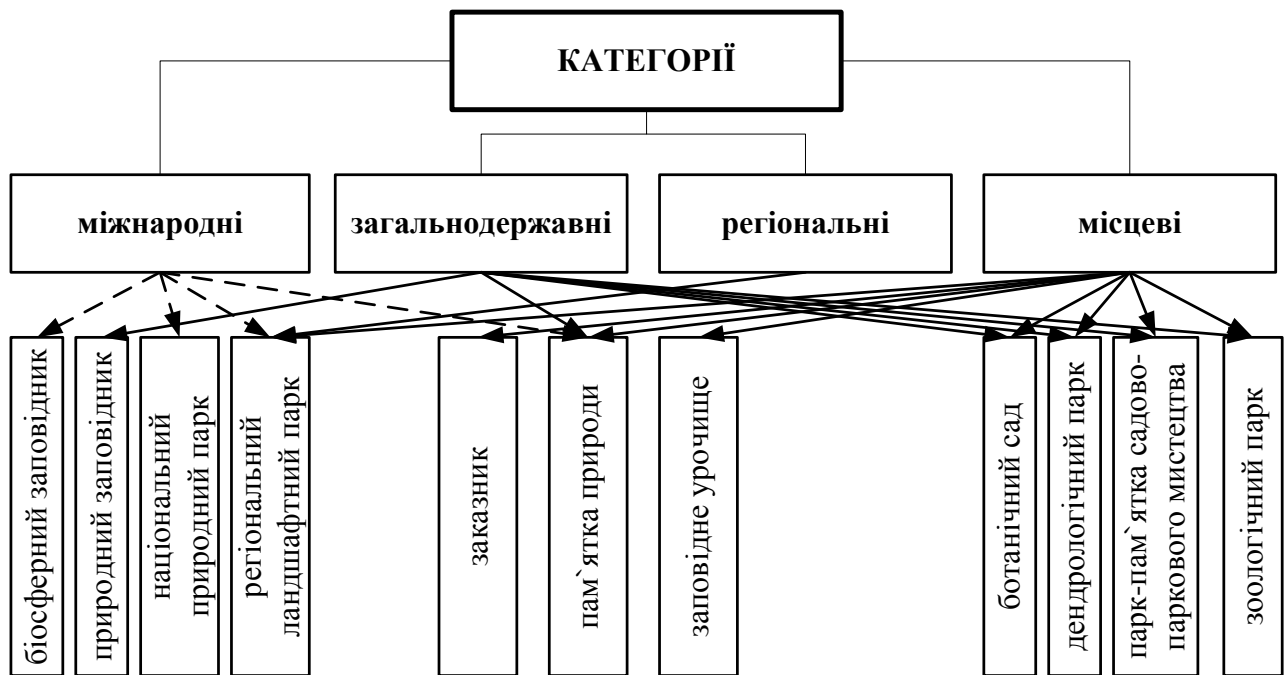

Рис. 5.1 – Категоріальна структура природно-заповідного фонду України (пунктиром відмічені найбільш поширені у Світі)

Курортними і лікувально-оздоровчими зонами визнаються території, які мають виражені природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні й інші умови, сприятливі для лікування й оздоровлення людей. З метою охорони природних цінностей та лікувальних факторів курортних зон, запобігання їх псуванню, забрудненню і виснаженню встановлюються округи їх санітарної охорони. В межах курортних і лікувально-оздоровчих зон забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на лікувальні властивості і санітарний стан території, що підлягає особливій охороні.

Рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору, призначені для туризму і організованого масового відпочинку населення, на їх території забороняється:

- господарська й інша діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище або може перешкодити використанню їх за цільовим призначенням;

- зміна природного ландшафту та проведення інших дій, що суперечать використанню цих зон за прямим призначенням.

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» класифікаційна структура природно-заповідного фонду України включає в себе 11 категорій територій та об'єктів загальнодержавного і місцевого значення, до яких належать:

– природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники (біосферні резервати за міжнародною номенклатурою), національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

– штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду України можуть поділятися за:

– походженням (природне, штучне);
– категоріальною приналежністю (підкатегорії, типи категорій, наприклад, заповідники);

– адміністративним рангом (міжнародний, загальнодержавний, місцевий);

– функціональним значенням (багатофункціональний, малофункціональний),

– правовим статусом (юридична особа, неюридична особа, тобто за збереження відповідає землекористувач) (табл. 5.1).

Таблиця 5.1 – Класифікаційна схема природно-заповідного фонду України

Категоріальна структура	Походження		Ранг значення			Правовий статус		Функціональна структура	
	Пп	Шп	Мжз	Здз	Мз	Юо	Оз	Оо	По
К	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Біосферний заповідник	+		+			+			+
Природний заповідник	+			+		+		+	
Національний природний парк	+			+		+			+
Регіональний ландшафтний парк	+				+	+			+

Продовження таблиці 5.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Заказник (ландшафтний, орнітологічний, загальнозоологічний, ботанічний, ентомологічний, іхтіологічний, гідрологічний, загально-геологічний, палеонтологічний, карстово-спелеологічний, лісовий)	+			+	+		+	+	
Пам'ятка природи (комплексна, ботанічна, зоологічна, геологічна)	+			+	+		+	+	
Заповідне урочище	+				+		+	+	
Ботанічний сад		+		+	+	+			+
Дендрологічний парк		+		+	+	+			+
Зоологічний парк		+		+	+	+			+
Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва		+		+	+	+			+
Умовні позначення: К – категорія, Пп – природного походження, Шп – штучного походження, Мжз – міжнародного значення, Здз – загальнодержавного значення, Мз – місцевого значення, Юо – юридична особа, Оз – за охорону відповідає землекористувач, Оо – олігофункційний об'єкт, По – поліфункційний об'єкт.									

5.2 Характеристика біосферних та природних заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків, заказників, ботанічних садів, зоологічних та дендрологічних парків

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

При створення природних заповідників ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються заповідникам у порядку, встановленому законодавством України.

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень, спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.

На території природних заповідників *забороняється* будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме:

– будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту та зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін домашніх тварин, пересування механічних транспортних засобів (за винятком шляхів загального користування), лісосплав, проліт літаків та вертольотів нижче 2000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єру над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

– геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного режиму, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення звірів і птахів, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів;

– мисливство, рибальство, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану ємність

угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, за винятком матеріалів, необхідних для виконання наукових досліджень.

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів *дозволяється*:

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу;

- відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають, тощо;

- здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму заповідника; спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для використання поставлених перед заповідником завдань; збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Проекти організації території природних заповідників та охорони їх природних комплексів розробляються спеціалізованими проектними організаціями та затверджуються Міністерством екології та природних ресурсів України.

В разі термінової необхідності за клопотанням науково-технічної ради природного заповідника з дозволу Мінприроди на території природного заповідника можуть проводитися заходи, спрямовані на охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха та ін.

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічних моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу

територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників.

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:

– заповідна зона – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

– буферна зона – включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих територіях; її режим та порядок створення визначаються відповідно до вимог, встановлених для охорони зон природних заповідників;

– зона антропогенних ландшафтів – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місця поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з дотриманням вимог щодо їх охорони.

До завдань біосферних заповідників відносяться:

– екологічні – збереження біотичного і ландшафтного різноманіття, екологічний моніторинг за природними й антропогенними змінами;

– економічні – користування екологічно обґрунтованими методами господарювання із застосуванням економічно доцільних технологій;

– соціальні – збереження культурних цінностей, екологічна освіта, виховання та підвищення екологічної кваліфікації фахівців охорони природи.

У біосферних заповідниках функціонують вчена або науково-технічна ради. Головною темою багаторічних безперервних наукових досліджень у них є ведення «Літопису природи» за спеціальною програмою.

Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

При створенні НПП ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються національним природним паркам у встановленому порядку. До складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань:

- збереження цінних природних і історико-культурних комплексів та об'єктів;

- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних державних комплексів та об'єктів;

- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;

- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території національних природних встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням:

- заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

- зона регульованої рекреації – в її межах проводиться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок, тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство та мисливство, інша діяльність, яка може

негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;

- зона стаціонарної рекреації – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку;

- у межах господарської зони проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Регіональні ландшафтні парки організовуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

У разі необхідності, вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів для потреб регіональних ландшафтних парків проводиться за порядком, встановленим законодавством України.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;

- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів;

- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

На території регіональних ландшафтних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їх особливостей може проводитися зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій національних природних парків.

Проект організації території регіонального ландшафтного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів, а також порядок його реалізації затверджуються державним органом, який прийняв рішення про організацію парку.

У деяких країнах Європи ці природно-заповідні території називають природними парками, і як окрема категорія були виділені на I всесвітньому конгресі національних парків, який відбувся в місті Сіетл (США) в 1962 р. Перший регіональний ландшафтний парк в Україні «Дністровський каньйон» був створений у Тернопільській області в 1990 р.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів або їх природних компонентів.

Оголошення заказників проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території заказника обмежується або забороняється діяльність, що суперечить меті та завданням, передбаченим положенням щодо заказнику.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить меті та завданням заказника, проводиться з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Заказники загальнодержавного значення створюються на природних об'єктах, що мають також загальнодержавне значення, наприклад, у місцях наявності видів, занесених до Червоної книги України, міжнародних «червоних переліків» та конвенцій, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, в межах водно-болотних угідь загальнодержавного значення, а заказники місце-

вого значення – відповідно на природних об'єктах регіонального і місцевого значення.

Об'єкти збереження в заказниках:

– ботанічний заказник – місцезнаходження рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів та їх угруповань Червоної і Зеленої книг України, відповідних міжнародних документів, рослинні угруповання едафічно бідних та перезволожених екоотопів, типові зональні, інтерзональні та азонанальні угруповання, території з багатим фіторізноманіттям, окремі цінні популяції дикорослих рослин, фітоценози та стадії їх розвитку, парцели, ботанічні рефугіуми (частина суші або район океану, де певний біологічний вид чи група видів пережили чи переживають умови клімату та середовища існування в несприятливий для них геологічний період), місцевості на ботаніко-географічних рубежах різного рангу, мозаїки з рідкісним сполученням різних типів рослин;

– гідрологічний заказник – окремі цінні водні природні комплекси (озеро, болото, стариця, заплава), дельти та естуарії, мілководдя морів та озер, річки гір та височин, льодовикові та карстові озера, лимани, екологічно вразливі прибережні території морів, озер та річок;

– загальногеологічний заказник – відслонення, виходи кристалічних порід, зразки родовищ кристалічних копалин, особливі форми рельєфу, кари, цирки;

– загальнозоологічний заказник – окремі цінні популяції диких, рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів та підвидів Червоної книги України, відповідних міжнародних документів, фауністичні комплекси та рефугіуми, місця стацій, сплячок диких тварин, риковищ (місці спаровування оленів), місцевості на зоогеографічних рубежах різного рангу;

– ентомологічний заказник – окремі цінні популяції рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів і підвидів Червоної книги України, відповідних міжнародних документів, ентомологічні комплекси, місця роїння комах;

– іхтіологічний заказник – окремі популяції рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів і підвидів Червоної книги України, відповідних міжнародних документів, іхтіологічні комплекси, місця нересту, нагулу, зимовлі риб;

– карстово-спелеологічний заказник – окремі цінні печери, їх елементи, входи до печер, карсти;

– ландшафтний заказник – окремі ландшафти та їх елементи, природно-територіальні комплекси, коси, крутосхилові та уривчасті форми рельєфу, вершини гір та горбів з ерозійними скелястими формами рельєфу, каньйони, древні форми рельєфу з виходами на поверхню гранітів, пісковиків, сланців, вапняків, карстові форми рельєфу, реліктові елементи ландшафту, рідкісні комплекси фацій та урочищ, ландшафти Великого європейського вододілу;

– лісовий заказник – невеликі лісові комплекси, виділи, ділянки, штучні насадження, лісові генетичні резервати, байраки, колки (невеликі ліси в лісостепу, утворені березою або осикою, зрідка вербою, приурочені до зволуженим місцям);

– орнітологічний заказник – окремі популяції рідкісних, зникаючих, реліктових, ендемічних видів і підвидів Червоної книги України, відповідних міжнародних документів, орнітологічні комплекси, місця гніздування, товковищ, линяння, зимівлі, міграцій птахів;

– палеонтологічний заказник – скам'янілі зразки і місця знахідок викопної флори і фауни.

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, а ботанічним садам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам.

На території ботанічних садів *забороняється* будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

При зонуванні ботанічних садів виділяють наступні території:

– експозиційна – її відвідування дозволяється за порядком, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;

– наукова – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду в зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;

– заповідна – відвідування її забороняється, крім випадків, що пов'язані з проведенням наукових спостережень;

– адміністративно-господарська – зона, в якій розміщуються адміністративні та допоміжні господарські об'єкти.

Перший ботанічний сад був закладений на початку XIV століття Маттео Сільватіко при медичній школі в Салерно. У Західній Європі початок ботанічним садам поклали монастирські сади, а в Росії – «аптекарські городи». Хоча, сади лікарських рослин вперше з'явилися в Ассирії і Ніневії, а цілющі трави вирощувалися і в садах Древньої Греції.

У деяких із ботанічних садів загальнодержавного значення функціонують вчені та спеціалізовані вчені ради для захисту дисертаційних робіт.

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Дендрологічні парки загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, а дендрологічним паркам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються дендрологічним паркам.

На території дендрологічних парків *забороняється* діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотич-

них та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ щодо її розведення у неволі.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми установами, а земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються зоологічним паркам.

На території зоологічних парків *забороняється* діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин цих парків.

На території зоологічних парків виділяються зони:

– експозиційна – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях;

– наукова – у її межах проводиться науково-дослідна робота; відвідування зони дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією парку;

– рекреаційна – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку;

– господарська – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Проект організації території зоологічного парку розробляється спеціалізованими науковими та проектними організаціями і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває зоологічний парк, узгоджено з органами Мінприроди України.

5.3 Статус і особливості охорони пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, заповідними урочищами або парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Оголошення пам'яток природи провадиться *без вилучення* земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території пам'яток природи *забороняється* будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного їх стану.

Об'єктами збереженні у пам'ятках природи є:

– ботанічна пам'ятка – унікальні популяції рідкісних, реліктових, ендемічних видів рослин та їх угруповань Червоної та Зеленої книг України, відповідних міжнародних документів, зразки лісу і штучних деревостанів цінних для науки і практики, окремі дерева, біогрупи, гаї особливого значення, генетико-селекційні ділянки, елементи паркових об'єктів;

– геологічна пам'ятка – уривчасті форми рельєфу; вершини визначних гір та горбів, карстові і древні форми рельєфу з виходами на поверхню гранітів, пісковиків, сланців, вапняків, геолого-географічні полігони, останці, печери, гроти, льодовикові валуни, місцезнаходження палеонтологічних об'єктів;

– гідрологічна пам'ятка – витoki рік, ділянки заплавл, болота, озера, ставки, термальні і мінеральні джерела, родовища грязей;

– зоологічна пам'ятка – місця стацій, риковищ, сплячок, колоній популяцій рідкісних видів, зникаючих, реліктових видів Червоної та Зеленої книг України, відповідних міжнародних документів;

– комплексна пам'ятка – мальовничі місцевості, еталони природи, природні локалітети в антропогенному ландшафті, унікальні природні ландшафти з цінним біорізноманіттям, гірськими елементами, скелями, ущелинами, каньйонами, печерами, льодовиковими цирками (великі чашоподібні западини, які мають форму амфітеатрів і являють собою частини верхів'їв гірських долин, сильно розширених та змінених льодовиками), долинами, морено-валунними грядами.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Оголошення заповідних урочищ провадиться *без вилучення* земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території заповідних урочищ *забороняється* будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва провадиться з *вилученням* у встановленому порядку або *без вилучення* земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть проводитися наукові дослідження.

Основні вимоги щодо режиму парків-пам'яток садово-паркового мистецтва:

– на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню;

– на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу, замість загиблих, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів;

– на території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Утримання та реконструкція парків-пам'яток садово-паркового мистецтва провадиться за проектами, що розробляються спеціалізованими науковими та проектними установами і затверджуються ор-

ганами, у підпорядкуванні яких перебувають ці парки, за погодженням з відповідними органами виконавчої влади, згідно значення парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва (загальнодержавне або місцеве).

Контрольні питання:

- 1.** Надайте класифікацію територій та об'єктів ПЗФ.
- 2.** Охарактеризуйте біосферні та природні заповідники.
- 3.** Охарактеризуйте національні природний та регіональні ландшафтні парки.
- 4.** Охарактеризуйте заказники та дендрологічні парки.
- 5.** Охарактеризуйте ботанічні та зоологічні сади.
- 6.** Охарактеризуйте статус і особливості охорони пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Лекція № 6.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОВІДНОЮ СПРАВОЮ В УКРАЇНІ

6.1 Правове забезпечення заповідної справи в Україні.

6.2 Законодавство України щодо живої природи.

6.3 Кодекси по відношенню до заповідної справи.

6.1 Правове забезпечення заповідної справи в Україні

Правове забезпечення – це сукупність правових норм, що визначають створення, юридичний статус і функціонування певного виду діяльності.

Головною метою правового забезпечення є зміцнення законності.

До складу правового забезпечення входять закони, укази, постанови державних органів влади, накази, інструкції та інші нормативні документи міністерств, відомств, організацій, місцевих органів влади.

Завданням законодавства України про природно-заповідний фонд України є регулювання суспільних відносин щодо організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення їх природних комплексів, управління у цій галузі.

Основним законодавчим актом України, який визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення цінних і унікальних природних комплексів та об'єктів є *Закон України «Про природно-заповідний фонд України»*, прийнятий 16 червня 1992 р. (діє редакція від липня 2011 р.).

Крім даного Закону, в Україні відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються наступними законам та підзаконними актами:

- 1) Закон України «Про екологічну мережу», від 24.06.2014 р.;
- 2) Закон України «Про аквакультуру», від 18.09.2012 р.;

- 3) Закон України «Про Червону книгу України», від 07.02.2002р.;
- 4) Закон України «Про тваринний світ», від 13.12.2001 р.;
- 5) Земельний кодекс України, від 25.10.2001 р.;
- 6) Програма «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів», від 22.03.2001 р.;
- 7) Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», від 21.09.2000 р.;
- 8) Закон України «Про рослинний світ», від 09.04.1999 р.;
- 9) Водний кодекс України, від 06.06.1995 р.;
- 10) Постанова «Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні», від 22.09.1994 р.;
- 11) Кодекс України «Про надра», від 27.07.1994 р.;
- 12) Лісовий кодекс України, від 21.01.1994 р.;
- 13) Постанова «Про впорядкування управління заповідниками та національними природними парками», від 23.12.1993 р.;
- 14) Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», від 25.06.1991 р.

6.2 Законодавство України щодо живої природи

Базовим законом у галузі охорони навколишнього середовища в Україні є *Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»*, завданням якого є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Цей Закон виділяє у загальному вигляді систему природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, а саме ті, які мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної обстановки,

попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ.

Закон України «Про екологічну мережу» регулює суспільні відносини у сфері формування, збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі як однієї з найважливіших передумов забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, охорони навколишнього природного середовища, задоволення сучасних та перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства.

Закон України «Про рослинний світ» регулює суспільні відносини у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань.

Закон України «Про тваринний світ» регулює відносини у галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, збереження та поліпшення середовища існування диких тварин, а також забезпечення умов збереження всього видового і популяційного різноманіття тварин.

6.3 Кодекси по відношенню до заповідної справи

Взагалі, *кодекс*, представляє собою внутрішньо цілісний складний (має структурний розподіл на частини, розділи тощо) нормативно-правовий акт, який є результатом кодифікації і забезпечує правове регулювання певної сфери суспільних відносин, об'єднуючи норми певної галузі (підгалузі) права.

Лісовий кодекс України – законодавчий акт, який регулює правовідносини з метою забезпечення підвищення продуктивності, охорони та відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей, задоволення потреб суспільства у лісових ресурсах на основі науково обґрунтованого, раціонального використання останніх.

Цей Кодекс регулює збереження біорізноманіття в лісах, яке здійснюється їх власниками та постійними лісокористувачами на генетичному, видовому, популяційному та екосистемному рівнях шляхом:

– створення і оголошення в установленому законом порядку на найбільш цінних лісових ділянках територій та об'єктів природно-заповідного фонду, розвитку екологічної мережі;

– виділення, створення і збереження об'єктів цінного генетичного фонду лісових порід (генетичних резерватів, плюсових дерево-станів і дерев, колекційних лісових ділянок, лісонасінних ділянок і плантацій, дослідних та випробних культур тощо);

– недопущення генетичного забруднення генофондів аборигенних порід та інвазій інтродукованих видів у природні екосистеми;

– застосування екологічно орієнтованих способів відтворення лісів та використання лісових ресурсів;

– забезпечення охорони рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, рослинних угруповань, пралісів, інших цінних природних комплексів відповідно до природоохоронного законодавства.

Завданням *Кодексу України «Про надра»* є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Згідно Кодексу, рідкісні геологічні відслонення, мінералогічні утворення, палеонтологічні об'єкти та інші ділянки надр, які становлять особливу наукову або культурну цінність, можуть бути оголошені у встановленому законодавством порядку об'єктами природно-заповідного фонду (геологічними заповідниками або заказниками).

Завданням *Земельного Кодексу України* є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Глава цього Кодексу регулює управління землями природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення.

Водний Кодекс України регулює правові відносини з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального ви-

користання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Стаття 19 Кодексу розкриває особливості охорони та користування водними об'єктами, віднесеними до природно-заповідного фонду.

Контрольні питання:

1. Правове забезпечення заповідної справи в Україні.
2. Надайте перелік основних законодавчих актів, що регулюють ведення заповідної справи в Україні.
3. Охарактеризуйте законодавство України щодо живої природи.
4. Охарактеризуйте кодекси по відношенню до заповідної справи.

Лекція № 7.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬ ПЗФ УКРАЇНИ

7.1 Землі природно-заповідного фонду.

7.2 Форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду, обмеження у землекористуванні.

7.3 Зміни законодавства в сфері заповідної справи.

7.1 Землі природно-заповідного фонду

Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Землі ПЗФ України, а також землі територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську цінність і є відповідно до ст. 6 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» об'єктами комплексної охорони, належать до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення.

На землях природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення *забороняється* будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням.

Межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства згідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Землі природно-заповідного фонду можуть використовуватися:

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;

– для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів ПЗФ під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землепорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері.

7.2 Форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду, обмеження у землекористуванні

Території *природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам*, є власністю Українського народу.

Регіональні ландшафтні парки, зони – це буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України.

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки створені до прийняття Закону «Про ПЗФ України», *не підлягають приватизації*.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

На використання земельної ділянки або її частини в межах природно-заповідного фонду може бути встановлено обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором. Обмеження (обтяження) підлягає державній реєстрації і діє протягом строку, встановленого законом або договором.

Завдані внаслідок обмеження (обтяження) у землекористуванні втрати відшкодовуються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

7.3 Зміни законодавства в сфері заповідної справи

Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку природно-заповідної справи та приведення у відповідність до вимог законів України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та «Про адміністративні послуги» підготовлено на виконання положень законів України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та «Про адміністративні послуги» та з метою виконання підпункту 68.1 пункту 61 Національного плану дій на 2013 р. щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 р. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердженого Указом Президента України від 12.03.2013 р.

Крім того Законом України від 16.10.2012 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» внесено зміни в ряд законодавчих актів у зв'язку проведенням адміністративної реформи.

Разом з тим, згаданим Законом не було внесено змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України», що може призвести до проблем з реалізацією державної політики у сфері заповідної справи.

З метою приведення законодавчих актів у відповідність до вимог зазначеного Закону, *проектом вносяться зміни до* Водного кодексу України, Лісового кодексу України, Законів України «Про охорону атмосферного повітря», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про пестициди і агрохімікати», «Про відходи», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про природно-заповідний фонд України».

Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» визначає правові та організаційні засади функціонування дозвільної системи у сфері господарської діяльності і встановлює порядок діяльності дозвільних органів, уповноважених видавати документи дозвільного характеру.

Відповідно до вимог частини першої ст. 4 цього Закону, виключно законами, які регулюють відносини, пов'язані з одержанням документів дозвільного характеру, встановлюється:

- необхідність одержання документів дозвільного характеру та їх види;
- дозвільний орган, уповноважений видавати документ дозвільного характеру;
- платність або безоплатність видачі (переоформлення, видачі дублікату, анулювання) документа дозвільного характеру;
- строк видачі або надання письмового повідомлення про відмову у видачі документа дозвільного характеру;
- вичерпний перелік підстав для відмови у видачі, переоформленні, видачі дублікату, анулюванні документа дозвільного характеру;
- строк дії документа дозвільного характеру або необмеженість строку дії такого документа.

З метою приведення законодавчих актів у відповідність до положень зазначеного Закону, законопроектом вносяться зміни до на-

ступних законодавчих актів в частині видачі (переоформлення, видачі дубліката, анулювання) дозволів:

- 1) *Водного кодексу України* щодо дозволу на:
 - проведення робіт на землях водного фонду,
 - спеціальне водокористування;
- 2) *Закону України «Про охорону атмосферного повітря»* щодо отримання:
 - дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами,
 - дозволу на викиди забруднюючих речовин і вплив на стан атмосферного повітря фізичних та біологічних чинників, для яких не встановлено відповідних нормативів екологічної безпеки,
 - дозволу на провадження діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях;
- 3) *Закону України «Про тваринний світ»* щодо дозволу на:
 - спеціальне використання об'єктів тваринного світу,
 - право займатись розведенням у напіввільних умовах чи в неволі видів тварин, занесених до Червоної книги України,
 - переселення тварин у нові місця перебування, акліматизацію нових для фауни України видів диких тварин, а також на здійснення заходів щодо схрещування диких тварин,
 - ввезення в Україну і вивезення за її межі об'єктів тваринного світу з числа видів, занесених до Червоної книги України та в додатки до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення;
- 4) *Закону України «Про рослинний світ»* щодо отримання дозволу на:
 - спеціальне використання природних рослинних ресурсів,
 - ввезення в Україну і вивезення за її межі об'єктів рослинного світу з числа видів, занесених до Червоної книги України та в додатки до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення;
- 5) *Закону України №Про Червону книгу України№* щодо отримання дозволу на:
 - спеціальне використання об'єктів Червоної книги України;
- 6) *Закону України «Про пестициди і агрохімікати»* щодо отримання дозволу на:

– ввезення на митну територію України незареєстрованих пестицидів і агрохімікатів, що використовуються для проведення державних випробувань та наукових досліджень, а також обробленого ними насінневого (посадкового) матеріалу,

– використання залишків пестицидів і агрохімікатів;

7) *Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»* щодо отримання дозволу на:

– проведення державної апробації (випробувань) генетично модифікованих організмів (ГМО) у відкритій системі,

– транзитне переміщення незареєстрованих в Україні ГМО,

– на ввезення незареєстрованих ГМО для науково-дослідних цілей у замкненій та відкритій системах, а також з метою проведення їх державних апробацій (випробувань),

– на ввезення продукції, отриманої з використанням ГМО, призначеної для науково-дослідних цілей;

8) *Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»* щодо отримання дозволу на:

– утримання диких тварин у неволі чи напіввільних умовах;

– на роботу з експериментальними тваринами,

9) *Лісового кодексу України* щодо отримання:

– спеціального дозволу на заготівлю деревини в порядку рубок головного користування,

– спеціального дозволу на спеціальне використання лісових ресурсів на виділеній лісовій ділянці;

10) *Законом України «Про відходи»* щодо отримання:

– лімітів на розміщення відходів,

– на здійснення операцій у сфері поводження з відходами;

11) *Законом України «Про природно-заповідний фонд України»* щодо отримання:

– дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Законопроект передбачає видачу, переоформлення, видачу дубліката, анулювання дозволів суб'єктам господарювання на безоплатній основі.

Одночасно законопроектом скасовується 23 документи дозвільного характеру, зокрема, на виготовлення та використання пестици-

дів і агрохімікатів вітчизняного виробництва; переселення окремих видів рослин у місцевості, де вони раніше не росли (інтродукція), акліматизація нових для флори України видів рослин; селекція дикорослих рослин у природних умовах та інтродукція рослин, до яких було вжито селекційні методи; створення зоопарків; на утилізацію та видалення відходів тощо та ліцензія на провадження господарської діяльності із збирання і заготівлі окремих видів відходів як вторинної сировини (згідно з переліками, що визначаються Кабінетом Міністрів України).

Контрольні питання:

- 1.** Охарактеризуйте землі природно-заповідного фонду та особливості їх використання.
- 2.** Охарактеризуйте форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду та обмеження у землекористуванні.
- 3.** Надайте характеристику змінам законодавства в сфері заповідної справи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи: навчальний Посібник / Ю.М. Грищенко. – Рівне: РДТУ, 2000. – 239 с.
2. Гродзинський М.Д. Заповідна справа в Україні: навчальний посібник / М.Д. Гродзинський, М.П. Стеценко. – К.: Географіка, 2003. – 306 с.
3. Карамушкіна В.Г. Міжнародні правові документи в сфері охорони навколишнього середовища та їх статус для України / В.Г. Карамушкіна, Я.І. Мовчан // Екологічна енциклопедія. – Т.2, дод. 2. – К.: ТОВ «Центр екол. Освіти та інформації», 2007. – С. 353–366.
4. Масікевич Ю.Г. Правове регулювання заповідної справи в Україні (спеціальне зібрання законодавчих документів) / Ю.Г. Масікевич, Я.І. Мовчан, П.М. Цицима. – Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 816 с.
5. Мовчан Я.И. Идея экосети в контексте устойчивого развития / Я.И. Мовчан // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / под ред. Проф. Л.Г. Мельника (Украина), проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Університет. Книга», 2007. С. 369-387.
6. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа: навчальний посібник / С.Ю. Попович. – К. Арістей, 2007. – 480 с.
7. Солодкий В.Д. Заповідна справа: підручник / В.Д. Солодкий, Л.Л. Товажнянській, Ю.Г. масікевич та ін. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 288 с.
8. Зелена Книга України // Андрієнко-Маслюк Т.Л., Вакаренко Л.П., Дідух Я.П., Дубина Д.В., Коротченко І.А., Мовчан Я.І. та ін. – К.: Альтперс, 2010. – 448 с.
9. Леоненко В.Б. Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України / В.Б. Леоненко, М.П. Стеценко, Ю.М. Возний. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 119 с.
10. Міждержавні природно-заповідні території / Під загальною редакцією Т.Л. Андрієнко. – Київ: Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мін-екобезпеки України, 1998 – 132 с.

11. Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки // Розпорядження КМУ № 577 від 25.01.2011.

12. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року // Розпорядження КМУ № 70-р від 08.02.2006.

13. Проць Б.Г. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними / Б.Г. Проць, І.Б. Іваненко, Т.С. Ямелинець, Е. станчу. – Львів: Гриф Фонд, 2010. – 92 с.

14. Розбудова екомережі України / Під наук. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. – К.: Програма розвитку ООН (ЦШР), 199. – 127 с.

Навчальне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«Заповідна справа»
Частина I

для студентів очної та заочної форм навчання, що навчаються за напрямом підготовки 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування»

Укладач:

Желновач Ганна Миколаївна

Відповідальний за випуск: Н.В. Внукова

Підписано до друку _____

Формат 60x84 1/16

Папір офсетний

Віддруковано на ризографі

Умов. друк. арк. 0,5

Обл. вид. арк. 0,5

Замовлення № _____

Тираж ___ прим.

Ціна договірна

ХНАДУ, 61002, Харків/МСП, вул. Ярослава Мудрого, 25
